NOWA KODYFIKACJA PRAWA KARNEGO. Tom XXXII
AUWr No 3609 Wrocław 2014

Kształtowanie się polskiego modelu wykonywania tymczasowego aresztowania w latach 1945–1969*

ADAM KWIECIŃSKI

Katedra Prawa Karnego Wykonawczego
Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego

PIOTR PAŁASZEWSKI

Komenda Wojewódzka Policji we Wrocławiu

Kwestie związane z wykonywaniem najsurowszego ze środków zapobiegawczych rzadko stają się przedmiotem opracowań naukowych. Niekiedy można odnieść wrażenie, że wszystko co istotne, a dotyczy tego środka, rozgrywa się na płaszczyźnie proceduralnej. Nie wolno jednak zapominać, że niejako na marginesie toczącego się postępowania karnego, którego interesy zostają zabezpieczone na drodze zastosowania tej szczególnej instytucji procesowej, pozostaje cała gama spraw o charakterze wykonawczym, istotnych zarówno dla bytu tego środka, jak i określających rzeczywiste położenie oskarżonego (podejrzanego). Z punktu widzenia tego ostatniego „aspekt penitencjarny" omawianego środka procesowego bywa niekiedy ważniejszy od reperkusji na gruncie procesowym, związanych z jego zastosowaniem. Z jednej strony, to przecież osoba tymczasowo aresztowana zostaje faktycznie pozbawiona

* Wkład autorów w przygotowany tekst kształtuje się na poziomie pięćdziesięciu procent.

Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego 32, 2014
© for this edition by CNS

wolności i oderwana od swojego środowiska, trafia bowiem na określony czas do aresztu śledczego pośród obcych sobie ludzi. To aresztowanego poddaje się reżimowi i rygorom swoistym dla pobytu w jednostce penitencjarnej. Sam pobyt w instytucji izolacyjnej otwiera pole do ewentualnych nadużyć i łamania praw osadzonego, któremu do czasu prawomocnego zakończenia postępowania karnego przysługuje domniemanie niewinności. Z drugiej strony, nieprawidłowości przy realizacji postanowienia sądu o zastosowaniu tymczasowego aresztu mogą skutkować poważnymi konsekwencjami dla toczącego się postępowania karnego. Powody te wydają się wystarczające do bliższego zainteresowania się materią wykonawczą tymczasowego aresztowania.

Wybór okresu eksploracji badawczej w ramach tego opracowania nie był przypadkowy. Pierwsze lata po II wojnie światowej to trudny czas budowy na nowo struktur polskiego więziennictwa w zmienionych warunkach społeczno-politycznych. Wbrew polskiej tradycji struktury te podporządkowano aparatowi bezpieczeństwa[1]. Represja karna była często środkiem i celem tymczasowego aresztowania, co wpływało na jej ilościowe zwiększenie i charakter samego postępowania wykonawczego[2]. Jednostki penitencjarne, a co za tym idzie wykonywane tam kary i środki zapobiegawcze, stanowiły często narzędzie walki politycznej, a nie instrument racjonalnej polityki karnej. Regulację wielu istotnych kwestii, dotyczących zarówno struktury więziennictwa, jak i zasad postępowania z osadzonymi, sankcjonowało tzw. prawo powielaczowe, dodatkowo używane wybiórczo, w zależności od bieżących potrzeb podmiotów je stosujących.

[1] Aktem prawnym, w którym po raz pierwszy podjęto sprawy działalności powojennego więziennictwa, był Okólnik nr 1 Kierownika Resortu Bezpieczeństwa Publicznego Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 4.10.1944 r. (niepublikowany). W tekście tego dokumentu można było przeczytać, że w Resorcie Bezpieczeństwa tworzy się Wydział Więziennictwa, który jest bezpośrednio odpowiedzialny za więziennictwo. W dniu 31.12.1944 r., w związku z przemianowaniem Resortu Bezpieczeństwa Publicznego na Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, Wydział Więziennictwa przyjął nazwę Departament Więziennictwa i Obozów. Dekretem z dnia 7.12.1954 r. o naczelnych organach administracji państwowej w zakresie spraw wewnętrznych i bezpieczeństwa publicznego (Dz.U., Nr 54, poz. 269) powołano urząd Ministra Spraw Wewnętrznych, który przejął kompetencje Ministra Bezpieczeństwa Publicznego. Art. 2 pkt 7 tego dekretu, w wykazie uprawnień Ministra Spraw Wewnętrznych wymienił sprawy więziennictwa.

[2] J. Utrat-Milecki, *Więziennictwo w Polsce w latach 1944–1956*, Warszawa 1996, s. 15 n.

© for this edition by CNS

Należy jednak mieć na uwadze, że w późniejszych latach doszło do znamiennej ewolucji, zarówno w sferze normatywnej, jak i w praktyce wykonywania tymczasowego aresztowania. Symbolicznym elementem tych zmian było wydanie w 1967 r. pierwszego aktu prawnego dedykowanego tylko wykonywaniu tymczasowego aresztowania. Wyodrębnienie statusu karnego wykonawczego osób tymczasowo aresztowanych stało się faktem przypieczętowanym w uchwalonym w 1969 r. pierwszym polskim Kodeksie karnym wykonawczym, gdzie sprawom związanym z wykonaniem tego izolacyjnego środka zapobiegawczego ustawodawca poświęcił osobny rozdział. W rozważaniach o kwestiach kształtowania się krajowego modelu wykonywania tymczasowego aresztowania trudno więc o wybór okresu, który byłby bardziej interesujący z punktu widzenia badacza. Skala przeobrażeń, jakie zaszły w tym czasie, a także nadal słabo udokumentowany (lub zabarwiony ideologicznie) przekaz naukowy nakazują podejmowanie dalszych badań w tej przestrzeni. Prezentacja ich wyników pozwoli w pełni zrozumieć drogę, jaką instytucja ta przeszła do obecnego kształtu.

W pierwszych dziesięciu latach po zakończeniu działań wojennych granica pomiędzy karą pozbawienia wolności a izolacyjnym środkiem zapobiegawczym, jakim jest tymczasowe aresztowanie, często była umowna. Niektórzy przedstawiciele doktryny twierdzili wręcz, że trudno było wtedy odróżnić wskazane instytucje prawne[3]. Stan wiedzy o tym okresie rozwoju systemu penitencjarnego jest niedostateczny, co pogłębia także skąpa liczba aktów normatywnych regulujących tę dziedzinę aktywności państwa. W praktyce strukturę i zasady organizacji więziennictwa określały wewnątrzresortowe okólniki, instrukcje i regulaminy specjalne. Pierwszym aktem prawnym po zakończeniu drugiej wojny światowej, regulującym zagadnienie wykonywania tymczasowego aresztowania, była instrukcja w sprawie regulaminu więziennego, wydana przez Dyrektora Departamentu Więziennictwa i Obozów Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego w dniu 11.06.1945 r.[4] Stanowiła ona w gruncie rzeczy recepcję postanowień regulaminu z 1931 r., z niewielkimi zmianami[5]. Polegały one

[3] *Ibidem*, s. 11.

[4] Niepublikowana, obowiązywała do 1955 r.

[5] Zob. szerzej: P. Pałaszewski, *Wykonywanie tymczasowego aresztowania w ustawodawstwie i polityce penitencjarnej Polski okresu międzywojennego*, Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego, t. XXVIII, Wrocław 2012, s. 215 n.

© for this edition by CNS

w istocie na usunięciu zapisów odnoszących się do oddziaływania religijnego na skazanych, udziału organizacji społecznych i kościołów w wykonywaniu kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania. Powołany dokument stanowił podstawę prawną funkcjonowania jednostek penitencjarnych, określał strukturę organizacyjną administracji więziennej, wpływał także na życie skazanych i aresztowanych.

Trudno jednak uzyskać pełen obraz sytuacji, w jakiej znajdowała się osoba osadzona w areszcie śledczym jedynie na podstawie analizy przepisów obowiązującego wówczas prawa. W ówczesnym systemie sprawowanej władzy zacierała się granica między decyzją generalną i abstrakcyjną a konkretną i indywidualną — między powszechną normą prawa a decyzją organu władzy podjętą w konkretnej sprawie[6]. Płynna była granica między aktem administracyjnym (orzeczenie Komisji Specjalnej) a orzeczeniem sądu oraz między zatrzymaniem a tymczasowym aresztowaniem[7].

Przemoc stosowana przez „ludowe" organy władzy i prawa była podstawowym środkiem utrwalania nowego porządku. Ten sposób postępowania dotyczył wszystkich dziedzin polityki państwa, zwłaszcza zaś tych, których działalność opierała się na prawie i przymusie. Podstawowymi podmiotami władzy stosującymi represje były organy podporządkowane Ministerstwu Bezpieczeństwa Publicznego — Główny Zarząd Informacji (kontrwywiad wojskowy), sądy, prokuratura oraz powołana w 1949 r. w celu uproszczenia „ludowego" wymiaru sprawiedliwości — Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym (tzw. Komisja Specjalna[8]). W gronie tych organów znalazło się od 1944 r. niestety także więziennictwo.

---

[6] J. Utrat-Milecki, *op. cit.*, s. 12.

[7] Zob. A. Rzepliński, *Sądownictwo w Polsce Ludowej*, Warszawa 1989, s. 4 nn.; A. Grześkowiak, *Sądy tajne w latach 1944−1956*, [w:] *Prawo okresu stalinowskiego*, „Studia Iuridica" 1992, t. 22; A. Grześkowiak, *Odpowiedzialność, karna za zbrodnie komunistyczne według polskiego prawa karnego*, [w:] *Gaudium in litteris est. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Genowefie Rejman z okazji 80 urodzin*, red. L. Gardocki, M. Królikowski, A. Walczak-Żochowska, Warszawa 2005; J. Migdał, *Polityka karna i penitencjarna Polski lat 1944−1956*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin — Polonia sectio K*, vol. XV, 2, Lublin 2008, s. 129.

[8] T. Szymanowski, *Podstawy prawne działalności więziennictwa w latach 1944–1956*, [w:] *Prawo okresu stalinowskiego*, „Studia Iuridica" 1992, t. 22, s. 77; zob. także: A. Rzepliński, *op. cit*.

© for this edition by CNS

Izolacja więzienna często nie była skutkiem wykonania prawomocnego orzeczenia sądu, lecz następowała w wyniku działań pozaprawnych. W efekcie osoby w świetle prawa niewinne przebywały przez wiele lat w odosobnieniu w warunkach urągających wszelkim standardom. Sam fakt zapadnięcia wyroku skazującego faktycznie nie zmieniał niczego w dotychczasowym statusie oskarżonego. Wydanie wyroku nie zamykało definitywnie postępowania, powodowało jedynie przyjęcie przez nie formy utajnionej. Ta utajniona forma w każdej chwili mogła przemienić się w jawne, formalnie prowadzone śledztwo, zmierzające do kolejnego procesu sądowego, jawnego bądź tajnego i do kolejnego skazania[9].

Cechą charakterystyczną dla wykonania tymczasowego aresztowania w owym czasie było także to, że znakomita większość z formalnie obowiązujących przepisów nie była w rzeczywistości respektowana. Jeszcze bardziej niekorzystna dla aresztantów była tendencja ich wybiórczego stosowania, która w praktyce powodowała korzystanie z tych regulacji, które sankcjonowały użycie najbardziej surowych środków i wspierały niczym nieskrępowaną praktykę brutalnego traktowania więźniów[10]. Wszystkie inne przepisy, łącznie z tymi, które były dostępne na oddziałach i w celach mieszkalnych jednostek penitencjarnych, nie miały w tej sytuacji żadnego praktycznego znaczenia.

Dopełnieniem obrazu funkcjonowania instytucji tymczasowego aresztu w pierwszych latach po zakończonej okupacji są dane statystycz-

---

[9] T. Kostewicz, *Wykonanie kary pozbawienia wolności wobec więźniów politycznych w latach 1944−1956*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego" 1991, nr 1, s. 86.

[10] Na ten temat pisał S. Walczak: „W okresie łamania praworządności przez organa Ministerstwa Bezpieczeństwa, któremu więziennictwo podlegało, instrukcja w sprawie regulaminu więziennego — zwłaszcza w odniesieniu do więźniów aresztowanych pod zarzutem przestępstw politycznych, stała się martwą literą i niemającą praktycznego znaczenia deklaracją. Ujawnienie w roku 1955/56 faktów stosowania niedozwolonych metod w stosunku do więźniów śledczych w miejscach ich osadzenia, stosowanie nieprawidłowości praktyk w postępowaniu z więźniami ze strony nie tylko organów śledczych Ministerstwa Bezpieczeństwa, ale i funkcjonariuszy służby więziennej, potępione zostało przez całą opinię publiczną" (S. Walczak, *Prawo penitencjarne PRL*, Warszawa 1968, s. 121 n.); podobnie S. Pawela, *Narodziny i rozwój sądowego i prokuratorskiego nadzoru penitencjarnego*, [w:] *Księga Jubileuszowa Więziennictwa Polskiego (1918−1988)*, red. A. Marek, Warszawa 1990, s. 128.

© for this edition by CNS

ne ukazujące liczebność aresztantów w zestawieniu z ogółem populacji więziennej w latach 1945−1955. Dane w tym zakresie ujęto w tabeli 1.

Tabela 1. Tymczasowo aresztowani wśród ogółu osób pozbawionych wolności w latach 1945−1955 (stan na dzień 31 grudnia danego roku)

Rok	Ogółem	Skazani		Tymczasowo aresztowani	
		Liczba	Odsetek	Liczba	Odsetek
1945	24 702	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
1946	61 365	25 538	41,6	35 827	58,4
1947	56 554	27 969	45,6	28 585	54,4
1948	77 116	49 230	63,8	27 886	36,2
1949	92 786	62 019	66,8	30 767	33,2
1950	98 046	66 189	67,5	31 857	32,5
1951	93 064	64 201	69,0	28 863	31,0
1952	87 460	55 575	63,5	31 885	36,5
1953	84 460	55 409	65,5	29 194	34,5
1954	91 197	56 808	62,3	34 389	37,7
1955	80 920	47 478	58,7	33 442	41,3

Źródło: T. Bulenda, Z. Hołda, A. Rzepliński, *Prawa człowieka a zatrzymanie i tymczasowe aresztowanie w polskim prawie i praktyce jego stosowania*, [w:] *Zatrzymanie i tymczasowe aresztowania a prawa człowieka*, red. Z. Hołda, A. Rzepliński, Lublin 1992, s. 58 (dane odsetkowe — obliczenia własne); M. Melezini, *Punitywność wymiaru sprawiedliwości karnej w Polsce w XX wieku*, Białystok 2003, s. 314.

Analiza powyższych danych w zestawieniu z danymi przedwojennymi świadczy o tym, że struktura populacji osadzonych (skazanych i tymczasowo aresztowanych) latach 1946−1955 uległa bardzo. O ile w ostatnich latach okresu międzywojennego tymczasowo aresztowani stanowili maksymalnie 26,3% populacji więziennej (1935 r.), o tyle w okresie powojennym ich udział zwiększył się do wartości 31,0−58,4% ogółu pozbawionych wolności. Szczególnie znamienne dla praktyki aresztowej były pierwsze lata badanego okresu. Udział więźniów śledczych w populacji więziennej osiągnął wtedy swoisty pułap, przekraczając 50%. W 1946 r. osiągnął rekordowy wskaźnik 58,4% (35 827 osób), a w 1947 — 54,4% (28 585 osób). Nigdy później w historii powojennej polskiej penitencjarystyki udział tymczasowo aresztowanych w strukturze pozbawionych wolności nie przekroczył poziomu z 1946 r.

© for this edition by CNS

Na taki stan rzeczy spory wpływ miały wydane ówcześnie akty ustawodawcze, a w szczególności:

— Dekret z dnia 16.11.1945 r. o postępowaniu doraźnym[11] (wprowadzający obligatoryjne tymczasowe aresztowanie w sprawach o przestępstwa podlegające postępowaniu doraźnemu[12]);

— Dekret z dnia 16.06.1945 r. o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa[13], zastąpiony przez:

— Dekret z dnia 13.06.1946 r. o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa[14] (tzw. mały kodeks karny z 1946 r., na mocy którego stosowanie tymczasowego aresztowania powierzono również prokuratorowi).

Bezpośrednią przyczyną tak dużej liczby stosowanych aresztowań była także działalność wcześniej wspomnianej Komisji Specjalnej. Z badań D. Jarosza i T. Wolszy wynika, że w latach 1946–1949 sama tylko Komisja Specjalna zastosowała tymczasowe aresztowanie łącznie wobec 33 322 osób (w tym w 1946 r. względem 4902 osób, w 1947 r. — 8223, w 1948 r. — 9713 i w 1949 r. względem 10 484 osób)[15].

W następnych latach (1948–1953) wyraźnie zmniejszył się udział tymczasowo aresztowanych, którzy stanowili 31,0–36,5% populacji więziennej. Udział więźniów karnych oscylował w tym czasie w granicach 64–69%. Wraz z niższym udziałem procentowym nie zmieniły się jednak liczby bezwzględnie uwięzionych tymczasowo aresztowanych. Wahały się one w granicach 28–32 tysięcy osób.

Kolejny wzrost udziału tymczasowo aresztowanych zanotowano pod koniec analizowanego okresu. Wydatnie zwiększył się on w 1954 r. — 37,7%, a przede wszystkim w 1955 r. — 41,3%. Równocześnie

---

[11] Dz.U. Nr 33, poz. 244.

[12] Zgodnie z art. 8 dekretu tymczasowe aresztowanie stosowano, jeżeli zarzut co do popełnienia przez podejrzanego przestępstwa, podlegającego postępowaniu doraźnemu, uznano za wiarygodny (A. Merz, *Areszt tymczasowy a jego zaliczalność na poczet kary*, „Państwo i Prawo" 1951, nr 11, s. 741).

[13] Dz.U. Nr 53, poz. 300.

[14] Dz.U. Nr 30, poz. 192. Akt ten oddawał w zasadzie prowadzenie postępowania przygotowawczego w sprawach o przestępstwa w nim określone organom bezpieczeństwa publicznego, powierzając prokuratorowi nadzór nad działalnością tych organów.

[15] D. Jarosz, T. Wolsza, *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym 1945–1954. Wybór dokumentów*, Warszawa 1995, s. 109.

© for this edition by CNS

zwiększyły się, inaczej niż to było we wcześniejszym okresie, liczby bezwzględne tymczasowo aresztowanych, uzyskując wartości wyraźnie zbliżone do poziomu z 1946 r. W 1954 r. liczba tymczasowo aresztowanych przekroczyła 34 000 osób, następnie nieco spadła, osiągając mimo wszystko wysoką wartość — 33 000 osób. Dodatkowym czynnikiem bezpośrednio wzmagającym represyjność praktyki aresztowej w ostatnich latach badanego okresu było wydane w marcu 1953 r. zarządzenie Prokuratora Generalnego, zalecające szerokie stosowanie tymczasowego aresztowania wobec sprawców przestępstw przeciwko mieniu społecznemu[16] oraz wprowadzenie zasady obligatoryjnego stosowania izolacyjnego środka mocą dekretu marcowego z 1953 r. o wzmożeniu ochrony własności społecznej.

W materiałach statystycznych brakuje informacji na temat czasu trwania tymczasowego aresztowania. Nie można zatem wypowiedzieć się w kwestii nasilenia represyjności tego środka. Na podstawie dostępnych materiałów źródłowych można jednak stwierdzić, że tymczasowe aresztowanie nie tylko było zbyt często stosowane, ale też trwało przez długie okresy — niekiedy nawet po kilka lat[17].

Zwiastunem poprawy jakości wykonywania tymczasowego aresztowania było wydanie regulaminu więziennego w 1955 r.[18] Regulamin ten zaznaczał odrębność sytuacji tymczasowo aresztowanych i przewidywał wobec nich łagodniejszy rygor, pozbawiony niektórych elementów dolegliwości stosowanej wobec skazanych, co samo w sobie było przejawem zmiany w sposobie postrzegania statusu osób tymczasowo aresztowanych.

Odrębny sposób postępowania przewidziano zarówno dla tymczasowo aresztowanych, przebywających w areszcie śledczym na podstawie wydanego przez sąd lub prokuratora postanowienia o zastosowaniu środka izolacyjnego, jak i wobec osadzonych przebywających w zakładzie karnym do czasu uprawomocnienia się wyroku skazującego. W grupie przepisów dotyczących sposobu wykonywania tymczasowego aresztowania

[16] Zarządzenie Nr 11/53 z marca 1953 r. w sprawie stosowania tymczasowego aresztowania wobec sprawców zagarnięcia mienia społecznego (niepublikowane).

[17] Por. A. Murzynowski, *Areszt tymczasowy i środki zapobiegające uchylaniu się od sądu*, Warszawa 1963, s. 163; M. Melezini, *op. cit.*, s. 344.

[18] Por. Zarządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych nr 205/55 wprowadzające nowy regulamin więzienny z dnia 21.10.1955 r. (niepublikowane).

© for this edition by CNS

wania na uwagę zasługuje reguła, że tymczasowo aresztowani nie mogą być osadzani wspólnie ze skazanymi. Wprawdzie wymóg odrębnego umieszczenia tymczasowo aresztowanych został sformułowany w sposób kategoryczny, to regulamin przewidywał jednak możliwość odstąpienia od stosowania tej zasady „na podstawie upoważnienia odpowiednich władz"[19]. W rezultacie stwarzało to możliwość obejścia wskazanej reguły w wypadku, gdy odpowiadało to administracji jednostki penitencjarnej.

Nową dynamikę zmian, także w zakresie wykonywania tymczasowego aresztowania, wyznaczyła ustawa z dnia 11.09.1956 r. o przejściu więziennictwa pod władzę Ministra Sprawiedliwości[20]. We wstępie do tego aktu stwierdzono, że powrót do zwierzchnictwa resortu sprawiedliwości nad zakładami karnymi i aresztami śledczymi ma na celu „dalsze umocnienie praworządności ludowej przez ściślejsze powiązanie wymiaru sprawiedliwości z zadaniami penitencjarnymi więziennictwa". W pierwszych latach nowego zwierzchnictwa podjęto wiele zmian w zakresie organizacji administracji penitencjarnej rzutujących na kształt przyszłego polskiego modelu wykonywania kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania. Powołano komisję, której zadaniem było opracowanie projektu ustawy o więziennictwie, utworzono wydział penitencjarny w centrali i działy (referaty) penitencjarne w zakładach karnych i aresztach śledczych, które były odpowiedzialne za oddziaływanie wychowawcze na skazanych i tymczasowo aresztowanych. Przeprowadzono wiele innowacji penitencjarno-organizacyjnych i eksperymentów, zachowując przy tym podstawową klasyfikację jednostek penitencjarnych[21]. Niezwykle istotne znaczenie dla modelu postępowania wykonawczego miało wprowadzenie nadzoru sędziowskiego nad prawidłowym wykonywaniem kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania[22]. Wspomniany regulamin więzienny z 1955 r., a przede wszystkim ścisłe powiązanie więziennictwa

[19] S. Walczak, *Prawo penitencjarne. Zarys wykładu*, Warszawa 1972, s. 455.

[20] Dz.U. Nr 41, poz. 188.

[21] S. Pławski, *Prawo penitencjarne*, Łódź-Warszawa 1964, s. 12; S. Walczak, *Prawo penitencjarne. Zarys wykładu*..., s. 173; J. Śliwowski, *Prawo i polityka penitencjarna*, Warszawa 1982, s. 77.

[22] Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 3.06.1957 r. w sprawie tymczasowego uregulowania nadzoru nad zakładami karnymi (Zbiór Zarządzeń Ministra Sprawiedliwości z 1961 r., t. I, poz. 33, s. 52 n.). Szczegóły dotyczące nadzoru penitencjarnego patrz: S. Pawela, *op. cit.*, s. 128 n.

© for this edition by CNS

z resortem sprawiedliwości stanowiły duży krok naprzód i nadały zupełnie nową jakość zmianom w systemie penitencjarnym[23]. Obie te regulacje z perspektywy czasu są pozytywnie oceniane.

Normatywnym wyrazem nowych trendów w polityce penitencjarnej było Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z 26.01.1967 r. w sprawie regulaminu wykonywania tymczasowego aresztowania[24]. Po raz pierwszy w historii polskiego prawa penitencjarnego wydano akt prawny regulujący wyłącznie sytuację osób, wobec których zastosowano izolacyjny środek zapobiegawczy. W piśmiennictwie wskazywano, iż do tej pory zagadnienia związane z wykonywaniem tymczasowego aresztowania były określane jedynie w przepisach dotyczących wykonywania kary pozbawienia wolności, tym samym traktowano je w sposób marginalny, a w konsekwencji bardzo ogólny[25]. Wydanie wspomnianego regulaminu umożliwiło ostateczną dyferencjację procesów wykonywania kary pozbawienia wolności i środka zapobiegawczego, wyznaczając między nimi czytelną granicę.

Regulamin z 1967 r. to obszerny akt prawny liczący 110 paragrafów. Wśród nich wydzielono dwanaście rozdziałów:

1. Przyjmowanie tymczasowo aresztowanych.
2. Przepisy porządkowe.
3. Warunki bytowe.
4. Opieka zdrowotna i sanitarna.
5. Korespondencja i nauczanie.
6. Prośby, skargi i wnioski.
7. Zatrudnienie.
8. Nauczanie i zajęcia kulturalno-oświatowe.
9. Nagrody i kary dyscyplinarne.
10. Szczególne środki bezpieczeństwa.
11. Zwalnianie tymczasowo aresztowanych.
12. Przepisy przejściowe i końcowe.

---

[23] S. Pławski, *op. cit.*, s. 12; P. Wierzbicki, *Szkic ogólny rozwoju penitencjarystyki w PRL*, [w:] *Rozwój penitencjarystyki w PRL. Wybrane problemy*, red. P. Wierzbicki, Warszawa 1988, s. 11 nn.

[24] Dz. Urz. MS, Nr 2, poz. 2.

[25] D. Kuczyński, *Areszt tymczasowy*, „Prawo i Życie" 1967, nr 11, s. 4; J. Śliwowski, *Tymczasowy areszt jako instytucja penitencjarna*, „Państwo i Prawo" 1968, z. 2, s. 275.

© for this edition by CNS

Na szczególną uwagę zasługuje §1 pkt 1 Regulaminu, podporządkowujący wykonywanie tymczasowego aresztowania realizacji zadań procesowych, tj. zabezpieczeniu dobra prowadzonego śledztwa lub dochodzenia. Realizowanie tych zadań powinno się odbywać w warunkach uwzględniających potrzebę utrzymania porządku i bezpieczeństwa w areszcie śledczym, przy zapobieganiu wzajemnej demoralizacji tymczasowo aresztowanych. Widać więc, że celom procesowych, mimo że współwystępują w procesie wykonania z zadaniami penitencjarnymi, wyznaczono rolę dominującą, nadrzędną. Ponadto, normodawca akcentował konieczność uwzględnienia w traktowaniu aresztantów zasady domniemania niewinności (§ 1 pkt 2 regulaminu). Regulamin wysuwał hasło prowadzenia w okresie tymczasowego aresztowania badań osobopoznawczych[26]. Zgodnie z § 1 pkt 3 tego dokumentu, w stosunku do tymczasowo aresztowanych, a zwłaszcza młodocianych, okres pobytu w areszcie śledczym mógł być — na żądanie sądu — wykorzystany na poznanie ich osobowości w celu doboru, w razie ich skazania, odpowiedniego środka penalnego.

W omawianym akcie prawnym znajdujemy całą gamę uregulowań zapewniających zabezpieczenie prawidłowego toku postępowania karnego. Do przepisów bezpośrednio gwarantujących tę naczelną zasadę wykonywania izolacyjnego środka zapobiegawczego należały te zezwalające tymczasowo aresztowanemu na poruszanie się po terenie aresztu śledczego jedynie w granicach określonych przez administrację aresztu (§ 14 pkt 1 regulaminu), zakaz samowolnego zmieniania miejsca wyznaczonego do spania oraz miejsca wykonywania zleconej czynności (§ 14 pkt 2 regulaminu), zakaz porozumiewania się z osobami z innych cel oraz z osobami postronnymi (§ 20 pkt 1 regulaminu), ograniczenia prawa posiadania w celi różnych przedmiotów (§ 22 i § 23 pkt 1 w zw. z § 24 regulaminu), a także możliwość przeprowadzania rewizji osobistej albo rewizji pomieszczeń, w których tymczasowo aresztowani stale lub czasowo przebywają, wraz ze znajdującymi się tam urządzeniami i przedmiotami (§ 25 pkt 1 regulaminu). Organ, do którego dyspozycji pozostaje tymczasowo aresztowany, mógł ograniczać jego niektóre uprawnienia dotyczące warunków bytowych, opieki zdrowotnej, korespondencji, widzenia i zatrudnienia. Uprawnienia organu sprowadzały się do ingerowania w sposób przeprowadzenia spaceru, w ubiór osadzonego — w związku z dokonywaniem czynności

[26] J. Śliwowski, *Tymczasowy...*, s. 276.

© for this edition by CNS

procesowych z udziałem tymczasowo aresztowanego, takich jak doprowadzenie na rozprawę czy przesłuchanie. Organ ten decydował o korzystaniu z widzeń, sposobie przeprowadzenia oraz czasie ich trwania, określał sposób, czas i miejsce zawarcia związku małżeńskiego przez tymczasowo aresztowanego, zezwalał na jego zatrudnienie poza obrębem celi. Ponadto, korespondencja tymczasowo aresztowanego (zarówno przychodząca, jak i wychodząca) podlegała cenzurze tego organu.

Inne ograniczenia w wykonywaniu tymczasowego aresztowania wynikały z konieczności utrzymania porządku i bezpieczeństwa w areszcie śledczym. Do grupy przepisów z tego zakresu należały: obowiązek przekazania do depozytu aresztu posiadanych pieniędzy, przedmiotów wartościowych i innych rzeczy, których posiadanie jest zabronione, zapoznanie się z treścią regulaminu wykonywania tymczasowego aresztowania i ścisłe przestrzeganie ustalonego na jego podstawie porządku wewnętrznego, poddanie się badaniom lekarskim, psychologicznym, zabiegom sanitarnym, szczepieniom ochronnym i leczeniu chorób zakaźnych, stosowanie się do zaleceń lekarza aresztu w trakcie leczenia, obowiązek zawiadomienia administracji aresztu o zauważonej chorobie współosadzonego, jeżeli ten nie zgłasza się sam do lekarza, utrzymywanie czystości w pomieszczeniach, w których przebywa osadzony, wykonywanie niezbędnych czynności porządkowych, a także wykonywanie prac porządkowych w obrębie aresztu śledczego.

Konsekwencją istnienia obowiązku zapobiegania wzajemnej demoralizacji była konieczność przestrzegania zasad współżycia społecznego i utrzymywanie poprawnych stosunków pomiędzy osadzonymi. Temu zadaniu służyły przede wszystkim odpowiednia klasyfikacja i rozmieszczenie tymczasowo aresztowanych w celach. Ponadto, zabroniono tymczasowo aresztowanym wykonywania tatuaży, dokonywania transakcji (kupna, sprzedaży, zamiany, zaciągania i udzielania pożyczek), dawania i przyjmowania podarunków, posiadania i używania napojów alkoholowych oraz palenia tytoniu w porze nocnej i w czasie spaceru.

Jednocześnie, omawiany regulamin w sposób znaczący zwiększył prawa tymczasowo aresztowanych. Chodzi o uprawnienia, które nie były sprzeczne z prawidłowym tokiem procesu karnego ani nie naruszały wymogów porządku i bezpieczeństwa[27]. Istotnym *novum*, będącym wyra-

[27] D. Kuczyński, *op. cit.*, s. 4.

© for this edition by CNS

zem zwiększającej się kontroli społecznej nad działalnością organów ścigania i wymiaru sprawiedliwości, było nałożenie na administrację aresztu obowiązku zawiadomienia właściwych organów opieki społecznej oraz organu, do którego dyspozycji pozostaje tymczasowo aresztowany, w razie uzyskania informacji o wyjątkowo trudnym położeniu jego rodziny (§ 5 regulaminu). Treść § 4 regulaminu określiła prawo tymczasowo aresztowanego do zawiadomienia osoby najbliższej o miejscu swojego pobytu niezwłocznie po przyjęciu go do aresztu śledczego. Na uwagę zasługuje złagodzenie przepisów określających zachowanie się osadzonego wobec administracji aresztu, zamieniające obowiązek meldowania się na powszechnie przyjęte normy grzecznościowe (por. § 13 pkt 1 regulaminu)[28]. Wprowadzono możliwość otrzymywania jednej paczki miesięcznie spoza aresztu z zawartością artykułów żywnościowych oraz potrzebną odzieżą. Podwyższono wagę takiej paczki z 3 do 5 kg. Chorym tymczasowo aresztowanym przysługiwała paczka dietetyczna według wskazań lekarza. Według § 36 regulaminu, aresztowani mieli sposobność dokonywania zakupów artykułów żywnościowych, papierosów, odzieży, bielizny i obuwia do wysokości posiadanych funduszy. Przyjęte rozwiązania zasługują na pozytywną ocenę, jako że stanowią wyraz poszanowania gwarancji procesowych tymczasowo aresztowanych.

Cały zespół przepisów określał prawa tymczasowo aresztowanych w zakresie korzystania przez nich z czasopism, książek i zajęć kulturalno-oświatowych (rozdział 8 regulaminu). Niezwykle istotne przepisy z perspektywy zabezpieczenia praw osób przebywających w aresztach wynikały z rozdziału 6 regulaminu. Dotyczyły one wnoszenia próśb, składania skarg i wniosków. Zgodnie z § 66 regulaminu, tymczasowo aresztowany miał nieograniczone ilościowo prawo zwracania się do organów nadzoru administracyjnego, a także do organów sprawujących nadzór penitencjarny (sędzia, prokurator) nad wykonywaniem tymczasowego aresztowania. Dyrektywa ta dotyczyła również korespondencji z organami prowadzącymi postępowanie karne. Koszty przesyłki i korespondencji dotyczące postępowania przygotowawczego prowadzonego przeciwko tymczasowo aresztowanemu nieposiadającemu własnych środków, ponoszone były przez administrację. Z powołanymi uprawnieniami korespondowało prawo tymczasowo aresztowanego do bezpośred-

[28] *Ibidem*.

© for this edition by CNS

niego zwracania się do osób wizytujących miejsce wykonywania środka izolacyjnego i sprawujących nadzór nad jego działalnością[29].

System bodźców penitencjarnych w postaci nagród i kar dyscyplinarnych nie odgrywał w nowym regulaminie zbyt dużej roli. Co prawda, zmniejszono liczbę kar dyscyplinarnych, eliminując między innymi tę polegającą na pozbawieniu prawa dokonywania zakupów, jak słusznie jednak twierdzi J. Śliwowski — katalog nagród i kar dyscyplinarnych przedstawiał się znacznie mniej okazale, jeśli porównać go z odnośnym katalogiem nagród i kar dyscyplinarnych obejmującym skazanych. W stosunku do tymczasowo aresztowanych przewidziano jedynie 3 nagrody:

— zezwolenie na dłuższe korzystanie ze światła w celi,

— zezwolenie na dodatkowe otrzymanie paczki,

— zatarcie niektórych lub wszystkich kar dyscyplinarnych,

natomiast wobec skazanych przewidziano ich aż trzynaście. Podobnie sytuacja wygląda w przypadku kar dyscyplinarnych. W stosunku do tymczasowo aresztowanych w grę wchodziło tylko sześć kar dyscyplinarnych wobec piętnastu kar wymienionych w katalogu dotyczącym skazanych[30]. Regulamin wymieniał następujące kary dyscyplinarne, wymierzane tymczasowo aresztowanym:

— nagana,

— pozbawienie korzystania z udziału we wszystkich zajęciach kulturalno-oświatowych przez okres 3 miesięcy, oprócz korzystania z książek i prasy,

— pozbawienie niektórych lub wszystkich udzielonych nagród,

— pozbawienie prawa otrzymania paczki,

— twarde łoże w osobnej celi przez okres do 14 dni,

— umieszczenie w osobnej celi w izolacji od innych tymczasowo aresztowanych przez okres do miesiąca.

Na zakończenie rozważań dotyczących powołanego regulaminu warto zwrócić uwagę na terminologię, którą posługiwał się ustawodawca. Po raz pierwszy w polskim prawie penitencjarnym użyto określenia „tymczasowo aresztowany". Pojęcie to odnosiło się do osób, wobec których zastosowano izolacyjny środek zapobiegawczy, a także do więźniów osądzonych na karę pozbawienia wolności przez sąd pierwszej instancji,

[29] *Ibidem*.

[30] J. Śliwowski, *Tymczasowy...*, s. 278.

© for this edition by CNS

w okresie kiedy wyrok nie stał się jeszcze prawomocny. Dotychczasowe akty normatywne posługiwały się wobec tej kategorii uwięzionych pojęciem „więzień śledczy". Terminu takiego używano w przedwojennych rozporządzeniach i regulaminach więziennych z 1931 r. Używała go również instrukcja w sprawie regulaminu więziennego z 1945 r., określając „więźnia śledczego" jako „osobę tymczasowo zatrzymaną i aresztowaną w czasie dochodzenia lub śledztwa", a także jako „więźnia skazanego na mocy wyroku sądowego do czasu jego uprawomocnienia się". Regulamin więzienny z 1955 r. posługiwał się natomiast terminem „więzień śledczy" wobec „osoby osadzonej w zakładzie karnym na mocy postanowienia prokuratora lub sądu — jeszcze nie osądzonej prawomocnie"[31]. Od momentu wejścia w życie regulaminu wykonywania tymczasowego aresztowania z 1967 r. zarówno w terminologii penitencjarnej, jak i praktyce więziennej zaczęto używać wyłącznie terminu „tymczasowo aresztowany".

Tabela 2. Tymczasowo aresztowani wśród ogółu osób pozbawionych wolności w latach 1956−1969 (stan na dzień 31 grudnia danego roku)

Rok	Ogółem	Skazani		Tymczasowo aresztowani	
		Liczba	Odsetek	Liczba	Odsetek
1956	35 879	21 034	58,6	14 845	41,4
1957	61 248	30 311	49,5	30 937	50,5
1958	70 348	40 664	57,8	29 684	42,2
1959	92 595	56 401	60,9	36 194	39,1
1960	98 250	63 794	64,9	34 456	35,1
1961	98 506	64 546	65,5	33 960	34,5
1962	95 863	65 435	68,3	30 428	31,7
1963	105 444	67 466	64,0	37 978	36,0
1964	71 448	42 578	59,6	28 870	40,4
1965	80 026	54 205	67,7	25 821	32,3
1966	94 193	62 130	66,0	32 063	34,0
1967	97 867	68 127	69,6	29 740	30,4
1968	98 685	72 107	73,1	26 578	26,9
1969	64 952	41 840	64,4	23 112	35,6

Źródło: T. Bulenda *et al.*, *op. cit.*, s. 58 (dane odsetkowe — obliczenia własne); M. Melezini, *op. cit.*, s. 382.

[31] S. Walczak, *Problemy penitencjarne aresztu tymczasowego*, „Państwo i Prawo" 1963, nr 2, s. 21 n.

© for this edition by CNS

Strukturę populacji więziennej w analizowanym okresie obrazuje tabela 2. Także w tym okresie przedmiotem analizy będą informacje dotyczące udziału tymczasowo aresztowanych w zbiorowości uwięzionych. Na uwagę zasługują przede wszystkim dane statystyczne dotyczące 1957 r. Po raz pierwszy od roku 1946 udział tymczasowo aresztowanych w populacji więziennej ponownie przewyższył udział skazanych, kształtując się na poziomie 50,5%. Liczba więźniów śledczych w 1957 r. wyniosła 30 937. Wydaje się, że przyczyną takiego stanu rzeczy były dokonane w 1955 r. istotne zmiany uregulowań w kwestii podstaw stosowania tego najsurowszego środka zapobiegawczego. Zmiany te polegały na wprowadzeniu przesłanki pozaprocesowej określonej bardzo ogólnikowo, tj. stosowaniu aresztu ze względu na znaczny stopień społecznego niebezpieczeństwa czynu, w tym również z powodu nagminnego szerzenia się pewnych przestępstw[32]. Jak podnoszono w literaturze, przesłanka ta stanowiła najczęściej powoływaną podstawę przy zastosowaniu tymczasowego aresztowania. A. Murzynowski stwierdzał wprost, że „głównie w ramach tej podstawy zwiększa się (lub zmniejsza) liczba stosowanych aresztów tymczasowych — w sposób często żywiołowy — w zależności od nastawienia poszczególnych prokuratorów lub na skutek zaleceń władz prokuratorskich”[33]. W kolejnych dwóch latach (1958 i 1959) odsetek tymczasowo aresztowanych w zbiorowości osób pozbawionych wolności w dalszym ciągu był wysoki, osiągając odpowiednio 42,2% w 1958 r. i 39,1% w 1959 r. W 1959 r. zanotowano bardzo dużą liczbę bezwzględną więźniów śledczych — 36 194 osób (wzrost o 6510 osób w porównaniu z rokiem poprzednim). Wydaje się, że na tak znaczący wzrost tej liczby bezpośredni wpływ miał art. 152 § 3 ówczesnego kodeksu postępowania karnego, po nowelizacji jego treści z czerwca 1959 r., wprowadzającej obowiązek zastosowania aresztowania w przypadku skazania oskarżonego przez sąd pierwszej instancji na karę pozbawienia wolności powyżej 2 lat.

W kolejnych latach (1960−1962) odnotowano spadek liczby więźniów śledczych, przy równoczesnym wyraźnym zwiększeniu liczby więźniów karnych. Dopiero w 1963 r. znacznie wzrosła liczba tymczasowo aresztowanych, osiągając najwyższy poziom liczbowy w całym

[32] A. Murzynowski, *op. cit.*, s. 48.
[33] *Ibidem*, s. 49.

© for this edition by CNS

analizowanym okresie — 37 978 osób. W drugiej połowie lat 60. ponownie widoczna jest zarysowana już wcześniej rosnąca liczba skazanych, przy znaczących wahaniach liczby tymczasowo aresztowanych. Należy przy tym podkreślić, że od 1966 r. aż do końca analizowanego okresu liczba tymczasowo aresztowanych dynamicznie spadała (od 32 063 osób w 1966 r. do 23 112 osób w 1969 r.). Po raz pierwszy w opisywanym okresie ich odsetek w populacji więziennej zmniejszył się do poziomu poniżej 30%, osiągając w 1968 r. 26,9%.

Ocena analizowanej instytucji w przedstawionym okresie nie jest jednolita. W pierwszych latach powojennej odbudowy struktury więziennictwa (1945–1955) rzeczywistość ustrojowa i społeczno-gospodarcza kraju nie sprzyjała właściwemu stosowaniu i wykonywaniu środków przymusu, w tym tymczasowego aresztowania. W związku z tym stanowiło ono często, jako najbardziej dolegliwy środek zapobiegawczy, narzędzie walki politycznej[34]. Środek ten nie zawsze był elementem praworządnego procedowania uprawnionego organu, lecz nierzadko następował w wyniku działań pozaprawnych. Początkowo w płaszczyźnie normatywnej wykonywanie środków izolacyjnych faktycznie regulowały przepisy przedwojenne, recypowane do aktów wydawanych przez nową władzę. W miarę upływu czasu powstało wiele nowych dokumentów w tej dziedzinie, wprowadzanych w życie na zasadzie tzw. prawa powielaczowego. Oznaczało to w praktyce dalsze osłabienie statusu prawnego osoby tymczasowo aresztowanej, tym bardziej że przepisy prawa określające ich sytuację były stosowane przez organy wykonujące ten środek w sposób dowolny i wybiórczy. Poprawę jakościową na tym polu przyniósł regulamin więzienny z 1955 r., zawierający wiele przepisów traktujących aresztantów na polu penitencjarnym odmiennie, w wielu dziedzinach łagodniej niż pozostałych osadzonych.

Drugi podokres, na który składają się lata 1956−1969, to czas zdecydowanej poprawy w położeniu tymczasowo aresztowanych. Istotnym bodźcem, który wyzwolił energię pozytywnych zmian, było z pewnością przywrócenie więziennictwa do zakresu działań Ministra Sprawiedliwości. Ścisłe powiązanie więziennictwa z wymiarem sprawiedliwości stworzyło warunki do przeprowadzenia rzeczywistych reform penitencjarnych. W zakresie ochrony praw osób inkarcerowanych istotne znaczenie miało

[34] Z. Hołda, *Prawo karne wykonawcze*, Kraków 1998, s. 24.

© for this edition by CNS

powołanie do życia, oprócz prokuratorskiego, także nadzoru sędziowskiego. W praktyce znacznie zwiększyło to zainteresowanie problematyką nadzoru i kontroli nad wykonywaniem środków o charakterze izolacyjnym[35]. Owocem nowych myśli i trendów w polskiej penitencjarystyce było wydanie pierwszego w historii polskiego ustawodawstwa regulaminu wykonywania tymczasowego aresztowania, odrębnego od regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności. Regulamin ten wyznaczył pewne minima w zakresie regulacji położenia aresztanta w jednostce penitencjarnej, do których odnosiły się wszystkie kolejne tego rodzaju akty prawne. Był to jednocześnie czas wytężonych prac kodyfikacyjnych w zakresie problematyki wykonywania kar i tymczasowego aresztowania, których uwieńczeniem było uchwalenie Kodeksu karnego wykonawczego.[36] Nowy Kodeks, regulując w odrębnej części materię wykonawczą tymczasowego aresztowania, nadał temu zagadnieniu właściwą mu rangę, podkreślając jednocześnie autonomię tego postępowania względem wykonywania kary pozbawienia wolności.

Development of the Polish model of preventive detention in the years 1945–1969

Summary

This publication aims to show the evolution of the statute related with the performance of the strictest preventive measures. The analysis covers the period from the end of World War II until the legislation of the first Polish Executive Penal Code. Exploration

[35] J. Śliwowski, *Sądowy nadzór penitencjarny w ustawodawstwie polskim*, „Przegląd Penitencjarny" 1963, nr 1, s. 38 nn.; T. Kalisz, *Sędziowski nadzór penitencjarny. Polski model nadzoru i kontroli nad legalnością i prawidłowością wykonywania środków o charakterze izolacyjnym*, Wrocław 2010, s. 80.

[36] Pierwszy Kodeks poza powtórzeniem obowiązujących już wcześniej zasad (np. odnośnie do celu wykonywania tymczasowego aresztowania — art. 82 k.k.w. z 1969 r.) wprowadził nowe reguły dotyczące wykonywania tego środka (np. art. 86 § 1 k.k.w. z 1969 r. — zestawienie uprawnień skazanych i tymczasowo aresztowanych) a także zaakcentował status penitencjarny tymczasowo aresztowanego, precyzując poszczególne jego elementy. Zawierał on jednak tylko najważniejsze kwestie dotyczące wykonywania tego środka zapobiegawczego. Szczegółowe rozwiązania w tym zakresie miał regulować wydany w formie rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości regulamin.

© for this edition by CNS

of research concerned the most important legal and other acts specifying the status of the person against whom preventive detention is enforced. There are also presented the statistics related to preventive detention during this period.

Keywords: preventive detention, preventive measures, historical background, legal status, penitentiary, enforcement proceedings.

© for this edition by CNS